

Zümrüd MƏNSİMOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA İctimai Elmlər Bölməsinin elmi katibi

E-mail: zumrudibrahimqizi@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2024.4.60>

AZƏRBAYCAN MƏRASİM FOLKLORUNDA SU KULTU VƏ ONUN ƏCDAD KULTU İLƏ BAĞLI SEMANTİKASI

Açar sözlər: su kultu, əcdad kultu, ağsaqqal öyüdü, təbiət ünsürləri, su çərşənbəsi, yurd yerləri

Summary

Zumrud Mansimova

Water cult in Azerbaijan ceremonial folklore and its semantic related to the ancestors cult

The connection of the Water cult with the Ancestors cult within a single mythical system has been investigated in the article. Here on the basis of the specific examples the place and role of water in ceremonies, beliefs and proverbs have been involved in research. The article has also mentioned the direct participation of the elders' cult in the beliefs connected with water in Azerbaijani folklore and in the realization of the customs related to Water Wednesday, the ancient and the first Wednesday of Novruz. The research shows that the cult of elders and the cult of water are closely related to each other at the archetypal level. There is an idea that the cult of water is an image transformation of the elders' cult in the basis of this connection. This transformation is also the basis of its sacralization.

Key words: *cult of water, cult of ancestors, elder's advice, nature elements, water Wednesday, places of residence*

Резюме

Зумруд Мансимова

Культ воды в Азербайджанском церемониальном фольклоре и его семантика, связанная с культом предков

В статье исследована связь культа воды с культом предков в рамках единой мифологической системы. Здесь на основе конкретных примеров исследовано место и роль воды в обрядах, верованиях и пословицах. В статье также отмечено непосредственное участие культа старейшин в верованиях, связанных с водой в азербайджанском фольклоре, и в реализации обычаев, связанных с Водной средой (Су Чершенбе), первой средой Новруза. Исследование показывает, что культ старейшин и культ воды тесно связаны друг с другом на архетипическом уровне. В основе этой связи лежит представление о том, что культ воды является образной трансформацией культа старцев. Эта трансформация является и основой его сакрализации.

Ключевые слова: *культ воды, культ предков, советы старцев, стихии природы, водная среда, места проживания*

Giriş: Azərbaycan, o cümlədən türk folklor nümunələrində su ilə bağlı çoxsaylı motivlər, obrazlar, süjetlər vardır. Həmin motivlərin peşəkar folklorşünaslıq meyarları əsasında müşahidəsi sübut edir ki, su ilə bağlı olan folklor nümunələri bilavasitə xalqımızın qədim mifik görüşlərindən, inam və inanc sistemindən qaynaqlanır. Daha dəqiq ifadə etsək, su Azərbaycan folklorunda qədim inanc sisteminin kult statusunda olan mühüm elementlərindəndir. Əgər bir xalqımızın qədim

mifik görüşlərini, inam və inanc sistemini bərpa etmək, aydın təsəvvür və təsvir etmək istəyiriksə, onda digər anlayışlarla yanaşı, su kultu üzərində də dayanmalıyıq. Folklor mətnlərinə sistem yanaşdıqda məlum olur ki, genezisi mifik görüşlərə dayanan müxtəlif kultlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmuşdur. Bu mənada su kultu ilə ağsaqqal kultu arasında da sıx bağlılıq vardır. Bu bağlılığın mifik platformasını yaradılış motivləri təşkil edir. Məlumdur ki, su yaradılışın əsasını təşkil edən dörd ünsürdən biridir. Bu universal motiv folklor nümunələrimizdən qırmızı bir xətlə keçir. Ağsaqqal kultu da əcdadla, köklə, yaradılışla bilavasitə bağlıdır.

Əsas hissə: Tarix boyu əcdadlarımız su kənarında, meşə yaxınlığında və dağ ətəyində yaşamağa önəm vermiş, təbiət hadisələrinə qarşı dözümlü olmuş, onun qarşısını necə almağın yollarını düşünmüş, bu düşüncə onları yeni-yeni kəşflərə, inkişafa doğru aparmışdır. Su təmizlik və saflıq, rifah, törəyiş, dirçəliş rəmzidir. Su həyatın başlanğıcıdır. Su dünyanın, kainatın ilkin yaradılışında iştirak edən təbiət ünsürüdür. İnsanın doğuluşunda və ölümündə də su əsas rol oynayır. Necə ki, insan ana bətnində olarkən suyun içərisində olur, dəfn olunduqdan sonra (ca-maat axını qayıdanda) nəslin ağsaqqallarından biri mərhumun məzarı üzərinə torpağı soyusun deyə bolluca su tökür. Qorxan adama su içirirlər ki, sakitləşsin. Bu baxımdan ilkin təzələnen su şəfaverici və möcüzəlidir.

Bunu miflərimizdə, folklor mətnlərində, inanclarımızda aydınca görmək mümkündür. Dünyanın yaradılışı ilə bağlı mifdə hər tərəfi su örtən dünyada yalnız Tanrı və Qaraxanın olduğu qeyd olunur. Atalarımız nahaqdan deyməyiblər ki, Su Haqdan gəlir. Göytürk hökmdarı Bilgə xaqan öz xalqına “Türk xalqı yerində suyundan ayrılma” demişdir [11, s. 53].

Azərbaycan miflərinə diqqət etsək görürük ki, qədim insanın yaradılışında iştirak edən 4 ünsürdən biri su olmuşdur. Bunlar ab, atəş, xak, baddır. Türk xalqlarının orta qadınlarına və Azərbaycan miflərinə nəzər yetirsək şahidi olarıq ki, atababalarımız bir-birlərinə bağlı və yaxın olan su, od, torpaq, hava ünsürünü həmişə müqəddəs sanmışlar. *Qədim əcdadlarımız müqəddəs sandıqları ünsürləri kult səviyyəsinə qədər yüksəltmişlər. Bir məqama diqqət edək. İlk əcdadın yaranmasında iştirak edən 4 təbiət ünsürünün – suyun, odun, yelin, torpağın hər birinin ayrılıqda insanın sonrakı həyatında, düzəmində və nizamında xüsusi rolu olmuşdur.* Bu səbəbdən ulu əcdad müqəddəs bildiyi ünsürləri bir-birinə qarşı qoymamışdır. Bu üzdən atalarımız odu su ilə söndürməyi günah saymışlar. Rəvayətə görə, Tanrı ilk insanı – Adəmi yaradarkən torpağa su qatıb, palçıqdan insan düzəldib, sonra ona isti nəfəs verib, baharda çiçəkləri, otları, ağacları oyadan yellərə əmr edib ki, onu canlandırınsın. İnsan da bu dörd ünsürdən yarandığı üçün tarix boyu onları müqəddəsləşdirərək, hərəsinə bir gün ayırır. Beləcə, yazın – Novruzun müjdəçiləri olan Su, Od, Yel, Torpaq çərşənbələri yaranmışdır.

Bu mərasim xalqımızın ən qədim görüşlərindən olub, bir sıra qayaüstü rəsmlərdə də öz əksini tapmışdır. Yeraltı qazıntıları zamanı çıxan saxsı, mis qablarda suya tapınmanın əlamətləri əks olunmuşdur. Kəlbəcər qayaüstü təsvirlərində bu mərasim qeydə alınmışdır. Azərbaycan xalqının yaratdığı bayatılarda belə su ünsürü başlıca yer tutur:

Suda yandı...
Od da yandı, su da yandı.
Dərdimi suya dedim,
Od tutdu, o da yandı.

Və yaxud:

Su səni
Su göyertsin su səni,
Namərdə boyun əysən,
Qoy aparsın su səni!

Və yaxud:

Suya səni,
Tapşırdım suya səni,
Məni oğulsuz qoyan
Öldürsün su əyəsi.

Və yaxud:

Su axır samanlıqdan,
Yol keçir qaranlıqdan,
Çalış yaxşılıq elə,
Nə çıxar yamanlıqdan [12].

Xalq inanclarında su ilə bağlı inancların xüsusi yeri vardır. Xalqın inamına görə, Su çərşənbəsi günü “təzə su”dan keçənlər, azar-bezarını ona verənlər il boyu xəstəlikdən uzaq olurlar. Bölgələrimizdə yenilənən su başına gedib bir-birilərinin üzərinə su çiləyərtilər. Uşaqları, xəstələri axar su üzərindən üç dəfə keçirərdilər ki, canlarındakı xəstəliklər yenilənən, oyanan su ilə axıb getsin. Deyirlər ki, su çərşənbəsində axar suda yuyunanları ağır-acı tutmazdı. Onlara yenilənən, durulan sudan sağlıq, ruzi istəyərtilər. Su çərşənbəsində yenilənən sudan süfrəyə qoyardılar ki, evlərdə bol ruzi olsun. Gənc qızlar saçlarının telindən axar suya buraxardılar ki, arzuları gerçək olsun. Təəssüf ki, bölgələrimizdə bu adətlər artıq unudulmuş, sıradan çıxmışdır. Su kultu ilə bağlı inanclar su çərşənbəsində daha çox xatırlanır. Su çərşənbəsi yeni gün hesab etdiyimiz Novruzun simvollarından biri və birincisidir.

Novruz bayramının mifoloji mahiyyətindən bəhs edən S.Rzasoy qeyd edir ki, Novruz bayramı varlığın yaradılması haqqında ilkin fəlsəfi-mifoloji təsəvvürlərin ritual təəcəssümüdür. İlk insan (əcdad), onun ilk əşyası, ailəsi, övladları, yaşadığı ilk zaman sakral sferanı təşkil edir. Müqəddəs dəyərləri özündə təəcəssüm etdirən Novruz bayramı insanların həyat və psixologiyasında il ərzində köhnələrək, adiləşərək mənfiləşən keyfiyyətləri yeni müqəddəs dəyərlərlə əvəz etməklə insanı və onun dünyasını yenidən yaradır. Bu baxımdan, Novruz bayramı modern fəlsəfi dünyagörüşləri kontekstində etnosistem və onun daxil olduğu digər sistemləri öz içinə alan ekosistemin sinergetik özünü-təşkil, özünüyaratma mexanizmidir [17].

Əsas məqama gəlincə demək doğru olar ki, hər mərasimin arxasında onu icra edən bir ağsaqqal nəfəsi, ağsaqqal sözü, öyüdü duyulur. Böyüklük, yiyəlik etmək, yol göstərmək əcdad kultunun xüsusiyyətlərindəndir.

Göründüyü kimi, müəllif, ümumiyyətlə, ağsaqqal öyüdü ilə formalaşmış günümüzdə çatan Novruz böyüklük, yiyəlik etmək, yol göstərmək baxımından əcdad kultunun xüsusiyyətlərinə daxil edir.

Ağsaqqal sözünün kəsəri nəinki xalq bayramlarında, xalq inanclarında da özünü mükəmməl şəkildə göstərir. Məsələn, səfərə çıxan adamın, ata ocağından gələn köçən qızın arxasınca “Özünə aydınlıq apar”, “İşin avand olsun” “Su ilahəsi yolunu aydınlaşdır”, “Su qədər ömrün olsun”, “Ömrün, günün su kimi təmiz və aydın olsun”, “Üzün ağ olsun” və yaxud “keçilməz yolun su kimi aydın olsun” deyərək su atarlar. Atalarımız “Susuz ağac bar verməz”, “Sulu el abad, susuz el viran olar” demişlər. “Su başına gedəndə su yiyəsinə salam verərlər”, - deyirlər. Ululardan gələn adətləri yaşadan, ritualları təşkil edən, ona rəhbərlik edən də məhz əcdadın nişanəsi sayılan ağsaqqal amilidir.

Su kultu folklorşünas alimlərimizin araşdırmalarında öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan, Y.V.Çəmənşəminli, M.Təhmasib, M.Seyidov, İ.Abbaslı, A.Nəbiyev, M.Həkimov, Ə. Cəfərzadə, B.Abdulla, M.Cəfərli, A.Xəlilov, A.Babək, S.Rzasoy, R.Əlizadə və başqa alimlərin əsərlərində su ilə bağlı inanclar müxtəlif cəhətlərdən araşdırılmışdır.

Su amili təbiət ünsürü, yaşıllığa, dirçəlişə səbəb olduğu üçün həmişə dövlətin və cəmiyyətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu gün dünyada suya yaranan tələbatın artdığı bir məqamda, eləcə də ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların artırılması, su ehtiyatlarının səmərəli istifadəsinin təmin edilməsi üçün Ölkə Prezidentinin verdiyi 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi haqqında Sərəncamı bu baxımdan çox dəyərli və yerinə düşəndir [16].

Azərbaycan türkləri onlara həyat, yaşam qədər önəmli olan suyu o qədər müqəddəs sanmışlar ki, artıq su ulu babalarımızın nəinki məişətinin, eləcə də bütün mərasim folklorunun, adət-ənənələrinin başlıca ünsürünə çevrilmişdir. Buna uyğun olaraq ata-babalarımızdan bizlərə miras qalan adətlərimizdən, inanclarımızdan, şifahi və yazılı ədəbiyyatımızdan kifayət qədər nümunə göstərə bilərik. Cəmiyyətimizdə ağsaqqal sözü, ağsaqqal əməli həmişə eşidilmiş, dinlənilmişdir. Xalqımızın böyüklərin əli ilə, xeyir-duası ilə həyata keçirilən mərasimin gənclərə xeyir gətirəcəyinə, xəstələrə şəfa verəcəyinə ilin bollu bərəkətli keçəcəyinə və s. inamı sonsuzdur. “Müxtəlif tarixi dövrlərdə – ibtidai icma dövründə, qəbilə dövründə, feodalizm və sosializm, eləcə də kapitalizm formasiyalarında toplumun inam bəslədiyi, dəyər verdiyi, hörmət göstərdiyi, bəzi hallarda isə qorxdığı, çəkindişi ağbırçəkliyin, ağsaqqallığın tarixi insanlığın tarixi, cəmiyyətin yaranması ilə bir dövrə təsadüf edərək zaman-zaman inkişaf etmiş, tarixi mərhələlərdən keçmişdir” [6].

Lakin xalqımız hər zaman öz böyüklərinə, yaşlı insanlara hörmət göstərərək, ağsaqqala dəyər verib, bir sözlə, “yol və söz böyüyündür” deyiblər. Bunun izini mərasim folklorunda, milli-mənəvi dəyərlərimizdə, inanclarımızda, milli olan, bizim olan, kökümüzdə, tariximizə bağlı hər nə var onda yaşadığını görürük.

Bu gün ulu əcdadlarımızdan bizlərə əmanət qalan, xalqımızın əsrlər boyu böyük təmtəraqa, həvəs və sevinclə keçirdiyi, milli bayramımız olan Novruzun çərşənbələrindən ilki, əzəli su çərşənbəsidir. Xalq hər su çərşənbəsində axar su kə-

narına gəlib su ilə bölüşməklə, ağrı-acısının axar suyun üzərindən üç dəfə atlanıb “ağırlığımı apar, yüngüllüyünü, təzəliyini ver mənə” deməklə bitəcəyinə, eləcə də kimsəni oyatmadan sübh tezdən gedib axar suda əl-üzünü yuyub, bir dolça da evdə yatan xəstəsinə gətirib üzərinə tökməklə sağalacağına çox inanmışdır. Sübh tezdən qarşılarına çıxan kəslərlə danışmadan, salam almadan gətirilən təzələnən su min dərddin dərmanı olmuş, hətta subay qızların bəxtinin açarı olmuşdur. Həmin gün axar suya dərddini, yuxusunu danışanlar yüngülləşmiş, dərddlərindən qurtulmuşlar. El arasında bu gün də ağbirçək nənələrimizin axar suyun içindən yığıb gətirdikləri daşları evlərindəki su qablarının içinə atıb növbəti çərşənbəyə qədər saxlamaq inancı da vardır. Bu çox təbii ki, təbiətin ilk oyanışı sudan başladığı üçün axar sudan götürülən daşların evin küncələrinə, su qablarının, yemək qazanlarının içinə qoyulmaqla növbəti ilin bol-bərəkətli keçməsi inancı ilə bağlı yaranmışdır. *Vaxtı ilə Göyçə mahalında yaşayan soydaşlarımız su çərşənbəsində maraqlı bir mərasim yerinə yetirərdilər.* Bununla suyun möcüzəliliyinə və müqəddəsliyinə inanardılar. *Ağbirçək nənələrdən biri dan yeri ağarmamış qarşısına çıxan şəxslərlə danışmadan su kənarına gedib təzələnən sudan gətirib evində xəmir yoğurardısa, yaxud çalısiya (pendirin mayası) qatılardısa, o evdən bərəkət əskik olmaz deyərdilər. Gətirdiyi sudan evinin və məhəlləsinin 4 tərəfinə səpər və deyərdi:*

Axar suyum, baxar suyum,
Təzələnən pak suyum,
Sən bizim elimizə
Bolluq, bərəkət gətir,
Evdə yatan xəstəmin
Canına sağlıq gətir [14].

Bundan başqa Göyçə mahalının Qanlı kəndində sübh tezdən ağbirçək nənələrin və ağsaqqal babaların ilkin təzələnən çərşənbə suyundan götürüb, gec yeriyən uşağın ayaqlarına çiləyib, “gələn çərşənbəyə qədər uşaq yaxşıya dursun, əlli-ayaqlı yerisin” deyərdilərsə, çox keçməzdi həmin uşaq gəzərdi [14]. Eyni zamanda qarşılarına çıxan adamın üstünə su çiləyib “təzə-təzə çərşənbələrə çıxasan” deyərdilər. Bu səbəbdəndir ki, yeni ilin gəlişi ilə təzələnən suyu paklıq və möcüzə sanan atalarımız yuxuda su görməyi də “aydınlıq” hesab etmişlər. İnşallah, gün o gün olacaq ki, Ali Baş Komandanımızın apardığı müdrik siyasət nəticəsində göyçəlilər öz ata-baba ocaqlarına qayıdacaqlar. Böyük Qayıdışa gedən yol tezliklə xalqımızı bu gün Zəngilana, Şuşaya, Laçına, Qubadlıya, Xocalıya, Xankəndinə aparırsa, sabah öz tarixi torpaqlarımız olan Göyçə mahalına, Zəngəzura da aparacaq və o yerlər yenidən canlanacaq, evlərdə bayram süfrələri açılacaq, bayram tonqalları qalanacaq. Yalnız o zaman mənfur düşmənin qırıb məhv etdiyi təbiət yenidən canlanacaqdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, davamlı şəkildə günah işlədən gəncləri ilin axır çərşənbə günü ağsaqqal babalarımız yenilənən su üzərinə apararaq and verdirərdilər ki, bir də günah işlətməsinlər. Yəni əslində elin ağsaqqalları müqəddəslik simvolu olan suyun üzərində gənclərə günah işlətməmələri, doğru yola gəlmələri üçün bir şans verərdilər ki, onlar tutduqları əməllərdən peşman olsunlar.

Eyni zamanda, Naxçıvanda bu gün də ilin on üçüncü günü deyilən, axar su kənarında gəncləri yalandan uzaq tutmaq və doğru yola gətirmək məqsədilə bir mərasim icra olunur. Bu mərasim ilin axır çərşənbəsində, yəni ilin təhvil olunduğu gün həyata keçirilir. Məhəbbət Paşayeva yazır ki, Quba və Qusar bölgəsində sübh tezdən kəndin günah işləmiş gəncləri – dəli-dolusu tutduğu günah işlərdən uzaqlaşmaq üçün çiləxana adlanan dar torpaq bir keçiddən keçirilərdi. İlk öncə kəndin ağsaqqal və ağbirçəyindən halallıq alır, sanki yenidən dünyaya gəlmiş kimi, hətta bəzən adları da dəyişdirilərdi. Bu adət Naxçıvanda keçirilən “ilin on üçü” adəti ilə bir sıra baxımdan oxşardır. Birincisi, hər iki mərasim gəncləri tutduğu səhv yoldan doğru yola qaytarmağa xidmət edir. Yəni böyüklərimiz inanmışlar ki, müqəddəs sandıqları su günahları yuyub-aparacaq. *Fərq ondadır ki, bu mərasim Naxçıvan bölgəsində su ilə, Qubada torpaqla imtahan edilir. İkincisi, su da, torpaq da dünyanın, kainatın və insanın yaradılışında, yəni ilkin yaranışda iştirak edən müqəddəs ünsürlərdir. Yəni hər ikisi yaradıcı ünsürlərdəndir. Hər iki mərasim yerinə yetirilməzdən öncə su yiyəsinə salam verilir. Bununla suyun üstündən tullanmaq, axar suya azar-bezarını tökmək üçün icazə istənilər. Bundan əlavə su çərşənbəsi suyundan xəstələrə içirməklə yanaşı, evin küncələrinə, mal-heyvana, bostana çiləyirlər. Günahı olan kəslər isə çərşənbə suyunda yuyunub deyərdilər:*

Sel çapar, su çapar,
Bir günaha batmışam,
Gəl onu tut apar.
Sel çarpar, su çarpar,
Günahımı tez apar.

Həyat yoldaşı ölmüş kişi evlənəndə gedib arvadının qəbri üstə su tökür. Deyirlər yoxsa arvadın hikkəsindən qəbri çatlayır [15].

Şərrurda İləxir çərşənbənin səhəri günü də xüsusi inanclar yerinə yetirilir. Bayram sabahı dan ağaranda yuxudan qalxıb hamı axar su kənarına gedir, gün çıxmamış su üstündən atlanırlar. Su kənarında tonqal yandırır, bir-birinin üzərinə su ataraq təbrik edirlər. Gənclər “sulaşma” adətini unutmuşlar. Onlar özləri ilə götürdükləri qabları su ilə doldurub təzə gələnlərin üzərinə ataraq “bayramınız mübarək” deyirlər. İslananlar bundan qəti incimir, suyun onları paklaşdırdıqlarını bilir, cavabında “aydınlığa çıxasınız” deyirlər. Sonra hər kəs suyun üstündən atlayaraq “ağırlığım, uğurluğum tökülsün bu suyun üstünə” deyirlər. Niyyət edib suyun içərisindən daş götürürlər. Bu niyyət adətən götürüləcək daşın tək və ya cüt olması ilə müxtəlif cür yozulur. Sonra sudan bir ovuc daş və bir qab su götürərək evə qayıdırlar. Gətirilən daş azuqə qablarına və evin küncələrinə atılır. Növbəti bayrama qədər orada qalır. Suyu isə həyət-bacaya, evin astanasına və küncələrinə çiləyib “ilboyu aydınlıq olsun” deyirlər. Əgər evdəkilərdən kimsə su kənarına getməyibsə, həmin sudan onun üzünə çiləyərək yuxudan oyadırlar. Daha sonra həyətdə yenidən tonqal yandırılır.

Səməni ovsununda oğul-qız sahibi olmuş qadın göyərdilmiş səmənini iləxir çərşənbə günü uşağı olmayan, çilləyə düşmüş sayılan qadının başı üstə saxlayır.

O, bulaqdan, çaydan gətirilmiş “çərşənbə suyu”ndan bu səməninin üstündən çilləli qadının üstünə axıdır.

Burada əsas məqam yeni ilin, yeni günün gəlişi ilə ilk təzələnən ilkin suyun paklığı şəfavericiliyi və möcüzəli olması ilə əlaqədardır. Əzəl çərşənbə suyu A.Babəkin yazdığı kimi, “ilkin su, kosmoqonik-yaradıcı sudur. Həmin su olduğu üçün möcüzəlidir, xeyir-bərəkət verir [4, s. 212].

Dərələyəz bölgəsində yuxarıda qeyd etdiyimiz oxşar bir inanc mövcud olmuşdur. İlin axır çərşənbə gününün səhəri sübh tezdən evin ağsaqqalı, yaxud ağbirçəyi durub, axar su üstünə gedib, suya salam verib, üstündən üç dəfə atlanıb deyərdi:

Ağırlığım-uğurluğum suya,

Azarım-bezarım suya (Şəkiddə, Naxçıvanda)

Sonra da həmin sudan bir qab gətirib həyat-bacaya, evin dörd bucağına səpərdisə həmin ailənin ili xoş gələr, ağrı-acı görməzdi. İlkin su, kosmoqonik-yaradıcı sudur. Həmin su olduğu üçün möcüzəlidir, xeyir-bərəkət verir. Azərbaycan folklorunda su ilə bağlı çoxsaylı alqışlara, bayatılara və tapmacalara təsadüf olunur:

Qabaqda seli gözəl,

Dalınca yeli gözəl.

Yaxasında sünbülü,

Başında teli gözəl

(su, yel, torpaq və Günəş).

Göründüyü kimi, su dirçəliş, yaşayış, yaşıllıq, törəyiş simvolu kimi bütün mərasim folklorunun elementinə çevrilmişdir. İnsanlar məhz su çərşənbəsində götürüb saxladıqları suyun şəfaverici olmasına indi də çox inanırlar. Naxçıvanda ilaxır çərşənbənin suyundan güllərin dibinə tökər və təmiz yerdə saxlayarmışlar. Evdə xəstə olanda isə suya “Quran”dan ayə oxuyar, sonra suyu ona içirdirlər. O zaman xəstə sağalar. Göründüyü kimi, insanlar axır çərşənbə gecəsində il təhvil olandan, yəni təzə il daxil olandan sonra axan təzə suyu – ilk suyu müqəddəs hesab edirlər. Bu su dərdlərə şəfa verir. Naxçıvan bölgəsindən toplanmış inancda deyilir ki, yazda birinci dəfə sel gələndə selin qabağından kim su doldurub içsə, xəstədirsə sağalar deyərlər [15]. Çox maraqlıdır ki, Azərbaycanın şimal bölgəsində, xüsusən Zaqatalanın Qımır, Çobankol, Bazar kəndlərində övliyələrin üzərindən gətirilən daşı suya salıb tütyə kimi xəstə adama içirər, üzərinə çiləyərdilər. “Təsadüfi deyil ki, müqəddəs ilaxır çərşənbələrin birincisi su ilə bağlıdır. Çünki su həyatın, canlılığın, yaşamağın əsas mənbəyidir. Mifik təsəvvürlərdə olduğu kimi, gerçəklikdə də təbiətin oyanmasına təkan verən başlıca qüvvədir. Su hər şeyin əzəli, çıxış nöqtəsidir. Bütün varlıqların meydana gəlməsinə, yer üzərində mövcudluğuna və məhvinə səbəb sudur. Susuz həyatın davamı mümkün deyil [10, s. 68].

Təbrizdə axır çərşənbə axşamının səhəri evdə uşaqdan-böyüyə nə qədər adam varsa, hamısı gedib axar su üstündən, əsasən çayın dar yerindən üç dəfə keçər, sonra da həmin axar suyun əl-ayaqdan uzaq bir səmtində saxsıdan bir qab sındıraraq deyərlər: “Nə ki ağrı-acımız, qada-balamız varsa, hamısı bax bu suynan getsin”. Axır çərşənbədən 13 gün sonra becərən süfrəyə qoyduqları səmənini axar suya atırlar.

Su müqəddəsdir. Su təmizdir, oyanışdır, ilkin yaradılış aktıdır. Sudan arzumuzu diləyirik.

Vaxtilə xalqımız həftənin günlərinə əsassız olaraq müqəddəs ünsürlərin adını verməmişlər. Həmin müqəddəs günlərdən biri də su günü olmuşdur.

Azərbaycan xalq inancları, dastanları, atalar sözləri ilə bərabər böyüklərimizin alqışlarında, qarğışlarında su ilə bağlı kifayət qədər nümunələr vardır: “Sucan ömrün olsun”, “Su kimi duru olasan”, “Su kimi aydınlığa çıxasan”, “Su qədər əziz olasan”, “Meyidinə su tapılmasın” və s. Suyun müqəddəsliyi, su kultuna inam “Kitabi-Dədə Qorqud”da “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”unda aydın şəkildə verilir. Salur Qazan ovda ikən kafirlər onun yurdunu talayır, qızını-gəlinini əsir götürürlər. Burada Qazan xanın öz yurdunu sudan xəbər alması su ilə bağlı qədim oğuz inamlarını əks etdirir. “Bu halları gördükdə Qazanın qara qıyma gözləri qan-yaş toldu. Qan tamarları qaynadı. Qara bağı sarsıldı. Qonur atını önçələdi, kafər keçəki yola düşdi, getdi. Qazanın öginə bir su gəldi. Qazan aydır: “Su həq didarın görmüşdür. Bən bu suyla xəbərləşim”, – dedi. Görəlim, xanım, necə xəbərləşdi. Qazan aydır:

Ordumın xəbərini bilürmüsin, degil mana,

Qara başım qurban olsun, suyum sana! – dedi” [9, s.44].

Su eyni zamanda dastanlarımızda əsaslı yer tutur. Biz buna “Əsli və Kərəm”də, “Aşıq Mədət və Bəhrinazın dastanı”nda təsadüf edirik. Hər üç dastanda suya müraciət edilir. “Koroğlu” dastanında Rövsənin atası, müdrik qoca arxetipi hesab etdiyimiz Alı kişi gözlərinin dərmanını Rövsəni sonralar qüdrətli və qolu qüvvətli qəhrəman Koroğlu edən möcüzəli Qoşabulağın suyundan içməyində görür. Köpüklənən möcüzəli su Koroğlunu həm də yenilməz edir. Burada əsas amil ata öyüdü, ata məsləhətinin önəmli görünməsidir. Rövsən atasının dediklərini yerinə yetirərək yenilməz qəhrəmana – Koroğluya çevrilir. Bu, onun qəhrəman kimi yenidən doğulması deməkdir. Onun doğuluşunda iştirak edən ünsürlərdən biri torpaq, dağ ünsürüdirsə, biri hava – ulduzların göy üzündə toqquşması, digəri və əsaslısı su ünsürü – Qoşabulağın möcüzəli suyudur. Digər tərəfdən Koroğlunun atının dərya suyundan çıxması faktı da birbaşa suyun müqəddəsliyi ilə əlaqədardır. Maraqlıdır ki, burada əsas olan suyun mərasimi icra edən şəxs – ağsaqqal, yaxud ağbirçəklər tərəfindən müqəddəsləşdirilməsi və hamını sevilən suyun möcüzəsinə inandırmaq olmuşdur. Xalq arasında dolayan inama əsasən su çərşənbəsində yer üzü ağarana kimi su təzə və müqəddəs hesab edilmişdir. Həmin suda yuyunan adam ürəyində tutduğu arzuya çatırmış.

“Xızırın dirilik çeşməsindən su içdiyi və Koroğlunun Qoşabulaqdan köpüklü su götürdüyü gün məhz “Əzəl çərşənbə” olmuşdur [13, s. 7].

Göründüyü kimi, müqəddəs suyun seyrindən güc olan müqəddəs şəxslər sonralar xalqın sevimli qəhrəmanına çevrilmişlər.

Burada maraqlıdır ki, digər bir məsələ suyla qəhrəman əcdadın dialoqudur. Bu xüsusiyyətə biz aşıq yardımçılığında, xüsusən Aşıq Ələsgərin kötöklə deyişməsində, “Aşıq Mədət və Tale” dastanında Mədətin canlı obrazında bəxt, tale ilə deyişməsində də təsadüf edirik.

Aşıq yaradıcılığında suyun mifoloji təsiri, ilkin yaradılışda iştirak edən su ilə bağlı kifayət qədər məlumatlar vardır.

XX əsrin görkəmli sənətkarı Göyçəli Aşıq Nəcəf deyir:

Altı gündə xəlq elədi
Dünyanı Pərvərdigar;
Abu ataş, xaku baddan
İnsanı Pərvərdigar [8, s. 173].

Biz Göyçə aşıq mühitinin tanınmış nümayəndəsi, aşıq şeirinin incəliklərinə dərinlən bələd olan Aşıq Ələsgərin yaradıcılığına (“Düşdü” qoşması) nəzər yetirək, burada Azərbaycan xalqının qızbəyənmə adətlərinin dolğun şəkildə əks olunduğunu görürük:

Çərşənbə günündə, çeşmə başında
Gözüm bir alagöz xanıma düşdü.
Atdı müjgan oxun, keçdi sinəmdən,
Cadu qənzələri qanıma düşdü [18].

Burada sənətkar həddi-buluğa çatmış oğlanların sevib-seçdikləri qızları məhz müqəddəs sandıqları çeşmə başında bəyəndiklərinə işarə edir.

Mətanət Abbasova qeyd edir ki, “Çərşənbə”lərin keçirilməsində ən çox qeydə alınan inanclar həm də müxtəlif bitkilərin müqəddəsləşdirilməsinə bağlıdır [1]. Su ilə yanaşı ağac, dağ, daş, torpaq da müqəddəs anlam daşıyır.

A.Nəbiyev “*İlaxır çərşənbələr*” kitabında “*Qurd və su*” mifini təqdim etmiş, buradan da belə nəticəyə gəlmişdir ki, qurd əcdaddır (o, yeni nəslin tərəfdarıdır və müqəddəs tutulmalıdır), *Qurd xilaskardır*. Mifdə göstərilir ki, insan və qurd arasında məhrəm ünsiyyət baş vermişdir. Oğuz oğlu Qurdun yeganə qızının yaralarını Buz bulağın suyu ilə sağaldır. Qurd ona təşəkkür etmək üçün qızını Oğuz oğluna əvə verir və deyir: “Bu izdivac sənə əbədi həyat və qüdrət verəcək. Oğuz oğlu sənə oğlundan törəyəcək. Yeddi oğul yeddi ölkənin qüdrətli xaqanı olacaqdır”. Oğuz oğlu Qurdun qızı ilə evləndi. Ondən dünyaya gələn yeddi igid yeddi xaqan oldu. Qurd haqqında söylənilmiş əfsanə və rəvayətlərdə demək olar ki, ya eynilik, ya da oxşarlıq var. Çünki hər biri ümumi bir qaynaq olan türk mifologiyasına əsaslanır.

Buradan məlum olur ki, xalq əbiyyatında suya müraciət olunması birinci növbədə onun həyatvericilik ünsürü olması ilə əlaqədardır, digər tərəfdən suyun kultlaşdırılması, ona möcüzəli baxılması, müraciət obyektı olması ilə sıx bağlı olmuşdur. Folklorumuzda su ilə bağlı inanclara kifayət qədər təsadüf edə bilərik.

“Su kultu ulu babalarımızın həyatında geniş yer tutmuşdur. Suyu tapınan, onu canlı varlıq, ulu hami hesab edən babalarımız öz yaddaşlarında su kultu ilə bağlı çoxlu inanclar gəzdirmiş, onu günümüzədək yaşatmışlar” [3].

Şakir Albaliyev isə araşdırmalarında xalqımızın mifik dünyasında da, gerçək təfəkküründə də suyun təbii fakt olaraq nə dərəcədə mühüm yer tutduğunu qeyd edir. “Mifik dünyamızda da, gerçək həyatımızda da su yaradılış ünsürü kimi müqəddəs sayılıb. Su çərşənbəsi isə mif və reallığın əlamətlərini ritual hadisə olaraq özündə yaşadır” [2, s.34].

Göründüyü kimi, su kultu ilə bağlı inancların hər birinin arxasında bir ağsaqqal amili durur. Azərbaycanın hər bölgəsində tarix boyu ata sözünü, ata vəsiyətini, qəhrəman ataya aid əşyaları 7 arxa dönən oğula ötürmüş, təmiz və uca yerdə qorumuş, onu müqəddəs bilmiş, şəcərə gələniyi ata xəttinə əsasən götürmüşlər. Əcdada, ataya hörmət, gənclərin atalara, babalara qarşı ediləcək hörmətsizliyə görə atanın cəzalandırmaq qorxusunun arxasında da bir müqəddəs ana, qadın faktoru boy vermişdir. Çünki analar övladlarını səhvlərinə görə cəzalandıranda həmişə “atan bilər”, “sənin üçün pis olar”, “atan xəbər tutmamış səhvini düzəlt” deyərək etdiyi hərəkətin qarşısını almağa çalışırdılar. Qadın atanın varlığını, böyüklüyünü, aliliyini, sözünün qanun olduğunu bildirən yeganə dayaq və qoruyucudur. Bunun izlərinə mərasim folklorumuzda kifayət qədər rast gəlmək mümkündür.

Ə.İnan qeyd edir ki, su xalq inaclığında ata haqqı, həm də müqəddəs miras hesab olunmuşdur. “Anadolu mərasimlərindən birində kəndə gələn təzə gəlin üçün “su göstərmə” aktı icra olunmuş. Kəndin qadınları və qızları təzə gəlini kəndin çayı, yaxud gölü ilə tanış edib, həmin suları ona məhz “babalardan və atalardan qalan su, analardan qalan su” kimi tanıdırırmışlar [5, s-198]. Adətdən idi ki, Qanlı kəndinin gün görmüş ağbirçəkləri nişanlı qızları su başına aparardılar. Üzərinə su atardılar ki, aydınlığa çıxsın. Təzə gəlinləri suya çıxartmaq adəti vardı. Gəlini Çərşənbə suyuna çıxartmamış gəlin üzə çıxmazdı [14]. Maraqlıdır, o zaman bulaq başında bir sınaqlı ocaq vardı. Təzə gəlinin şirinliyini ora qoyub öyə gələrdilər. Yalnız ondan sonra gəlin üzə çıxardı. Təzə gəlinləri öncə çərşənbə suyunun üzərinə aparardılar. Maraqlıdır ki, insan ana bətnində suyun içində olur, dünyasını dəyişəndə də su ilə paklanır, torpağa tapşırıldıqdan sonra qəbri üzərinə torpağı soyusun deyərək su tökülür. Demək, insanın yaranışında da, ölümündə də su bir müqəddəs simvol kimi iştirak edir. Bu, kosmoqoniya ilə əlaqənin ifadəsidir.

Su kultunun izlərinə biz qədim miflərimizdə, rəvayətlərdə təsadüf edirik. “Kanlı suyu içər-içməz qız hamilə qalmış və utandıqından evə geri dönməmişdir” [7, s.155].

Analıq missiyasını yerinə yetirən ağac Er sogotoha deyir ki, o xeyir-duasını edərək ağacın kökündən əbədi suyu alıb ona verdi. Dedi ki, bunu möhkəm saxla, dar günündə sənə gərəkli olacaq [7, s. 153].

Nəticə: Məlum oldu ki, su dünyanın, bəşəriyyətin və insanın yaradılışında iştirak edən ilkin ünsürdür. Daha dəqiq desək, su təbiət kultu kimi ilkin yaradılışı simvolizə edir. İlin axır çərşənbəsində durulanan, yeni nəfəs qatılan su möcüzəlidir, şəfavericidir, yaşayışın, həyatın, diriliyin simvoludur. Bu su adi su deyil. Diriliyin rəmzi möcüzəli suyun gücü ilə görünməzlik və ölməzlik qazanan Xızır Nəbinin nəfəsi deyib canlanan yenilənən ilkin sudur, demək ki, kosmoqonik – yaradıcı sudur. Digər tərəfdən bu su axar sudur. Axar su canlıdır, həyatın, bol-bərəkətin rəmzidir. İnsanın ağırlıqlarını, xəstəliyini yuyub aparmaq qabiliyyətinə malikdir. Bundan əlavə su ilə bağlı inanclarda ayin və mərasimlərin hər birində bir ağsaqqal və ağbirçək iştirak edir. Müdrik ağsaqqal və dünyanı paklığa çıxardan su amilinin bir arada ayin icracısı olması heç də təsadüfi deyildir. Ulu babalarımız su əcdad kultunun yaranışında iştirak edən başlıca amildir. Bu baxımdan bizə həyat verən su çirkləndirilməməli, bu günkü nəsillərdə suya qənaət etmək ənənə müqəddəsi formadır.

laşmalıdır ki, sonrakı nəsillər də bu ənənəni xələflərindən götürüb qoruyub saxlaya bilsinlər. Ümumiyyətlə, su əcdadlarımızın ruhunda rəmləşmiş müqəddəs ünsürdür.

Nəticədə su kultunun əcdad kultu ilə bağlı aşağıdakı mifik və simvolik səciyyəvi xüsusiyyətlərini qeyd edək:

- Su dünyanın ilkin yaradılışında iştirak edən kosmoqonik ünsürdür;
- Su ilkin əcdad dediyimiz insanın yaranışında xüsusi önəm kəsb edən təbiət ünsürüdür və bu mənada əcdad kultunun motiv transformasiyasıdır;
- Su metaforik olaraq ilin təzələməsini, təbiətin oyanışını işarə edən kultdur;
- Su funksional olaraq oyanışın, dirçəlişin, həyatın, varlığın simvoludur;
- Su dünyanın, yaşıllığın rəmzidir, ilkin başlanğıcdır;
- Su həyatın özüdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova M. Novruz bayramı “çərşənbə”lərinin inanc və sınımaları türk mifik təfəkküründə (Güney Azərbaycan xalq məişəti əsasında. Dədə Qorqud. 2023/I. ISSN 2309-7949, s - 50 -https://folklor.az/uploads/library/files/Dede_Qorqud_2023_11714978173.pdf).37.
2. Albaliyev Ş. Novruz mərasim kompleksi: çərşənbələrdən bayram axşamınadək. // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Elmi-ədəbi toplusu, 2023/1 (59). Bakı, Elm və təhsil, 2023, 168 səh., s. 34
3. Azərbaycan folklorunda su stixiyası ilə bağlı inanclar (problemin qoyuluşu) https://www.researchgate.net/publication/372008710_AYNUR_BABK_AZRBAYCAN_FOLKLORUNDA_SU_STIXIYASI_IL_BAGLI_INANCLAR_problemin_qoyulusu
4. Babək A. Azərbaycan folklorunda su ilə bağlı inanclar. Bakı: Nurlan, 2011, 212 s.
5. İnan A. Türklərdə su kultu ilə ilgili gelenekler // Abdülkadir İnan. Makaleler ve İncelemeler. Baskı, 1 cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, 198, 492
6. İsbəndiyarova C. Ailə dəyərlərini simvollaşdıran kultlar. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 64 səh., s. 8, https://www.academia.edu/37726502/Aile_kultlari_04_09_1_pdf
7. Bayat F. Kadim Türklərin mitoloji hikayeleri. İstanbul: 2021, 256 s., s.155.
8. Göyçəli Aşıq Nəcəf. Toplayıb tərtib edən İ.Ələsgər. Bakı: Səda, 2000, 202 s., s. 173.
9. Kitabı-Dədə Qorqud (tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir). Bakı: Yazıçı, 1988, 265 səh., s.44
10. Qafarlı R. Mifologiya. Altı cildə. İkinci cild. Ritual-mifoloji dünya modeli. Bakı: Elm və Təhsil, 2019, 432 səh, s. 68
11. N.Nəcəf. “İnanc yaddaşı”. Kökləri və tarixləri, Bakı: Qanun, 2014, 352 s., s. 53.
12. Məmmədova Səmayə Həzrətsoltan qızı.1941, Zaqatala rayonu Qımır kəndi
13. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Birinci hissə. Ali məktəblər üçün dərslik. – B., “Turan” nəşriyyat evi, 2002, s. 7
14. Səmədova Nəcibə. Göyçə mahalının Qanlı kəndi, 1949 (folklor söyləyicisi)
15. Vəliyev Əpoş İslam oğlu – 1982, Naxçıvan rayonunun Dizə kəndi
16. <https://president.az/az/articles/view/62737>
17. <http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhəsi/2021/mart/738959.htm> (Rzasoy Seyfəddin. Novruz bayramı)
- 18.https://az.wikisource.org/wiki/%C5%99r%C5%9F%C9%9B%C3%BCn%C3%BCnd%C9%99,_%C3%A7e%C5%9Fm%C9%99_ba%C5%9F%C4%B1nda

